

*О.М. Донік
(м. Київ)*

КУПЕЦЬКЕ ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ (XIX – початок XX ст.)

Історія купецького стану в Україні є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті українських земель XIX – початку XX ст. Особливо це стосується пореформеного періоду, коли економічний розвиток активізував комерційну й промислову діяльність, а купецтво стало активним учасником цього процесу, тим соціальним прошарком, який успішно розбудовував промисловий сектор краю.

У радянський час купецтво як окремий стан не було об'єктом історичних досліджень, адже пріоритетом вважалися суто економічні проблеми та процеси, пов'язані з ними. Розглядалося воно як складова частина буржуазії, виходячи з тези, що в XIX – на початку XX ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Незважаючи на інтерес до підприємництва, що виник в останні півтора десятиріччя, історія вітчизняного купецтва вивчається фрагментарно й непослідовно. Так, деякі моменти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх ролі у розвитку промисловості й торгівлі в пореформену добу розглядалися в працях В.В. Крутікова та Т.І. Лазанської¹. Економічну й громадську діяльність цієї верстви на регіональному рівні (Харківська губернія) у другій половині XIX – на початку XX ст. було розглянуто в дисертаційній праці Ю.А. Белікова², який на прикладі Харкова зробив висновок про значну економічну активність провінційного купецтва у вказаний період. У цілому, на сьогодні практично відсутні спеціальні праці з історії купецтва в Україні у XIX – на початку XX ст., у тому числі купецького підприємництва, хоча й існує коло літератури, в якій розглядалися окремі аспекти цієї проблеми.

Формування купецького стану й господарська діяльність його представників в Україні у XIX – на початку XX ст. визначалися політичними, правовими й соціально-економічними умовами Російської імперії, хоча деякою мірою відрізнялися від відповідних процесів, скажімо, в Європейській Росії, мали свою специфіку на регіональному рівні та в етнічному плані. Згортання у XVIII ст. під тиском колоніальної політики російського уряду всебічного розвитку українських земель на власній економічній основі, втрата позицій у міжнародній торгівлі, сприяло

їх перетворенню на окремий важливий регіон, що мав обслуговувати інтереси метрополії. Протягом першої половини XIX ст. царизм проводив активну політику, спрямовану на “збереження” українських земель як сільськогосподарського регіону, як джерела сировини для російського ринку.

Утім, розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання в цей період нерозривно був пов’язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, із чисельним зростанням і структурними змінами в складі міського населення, серед якого виділялися фінансово спроможні представники купецького стану. Виробництво та товарообмін між містом і селом, зв’язки з місцевими й віддаленими ринками здійснювалися насамперед завдяки їхній участі в цьому процесі. Купці активно здійснювали первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти в промисловість.

Процес реорганізації купецтва на українських землях в окремий стан, в основу якого був покладений не спадковий, а майновий принцип, відбувався відповідно до загальноросійського законодавства. Реалізація реформ 1775 і 1785 рр. створила інституційні й правові передумови для економічної та юридичної консолідації купецтва, яке отримало гарантоване законом право на власність і особисту свободу, обмежене самоврядування, а також низку привілеїв за економічний успіх. У підсумку, купецтво стало не тільки найбільш економічно спроможною частиною торгово-промислового населення, а й привілейованим (після дворянства й духівництва) станом³.

Протягом першої половини XIX ст. статус найбільших торгово-промислових центрів України набувають Харків, Київ, Бердичів і, особливо, Одеса. Хоча в дореформений час міцні позиції в підприємстві утримували дворяни, які користувалися всебічною підтримкою з боку самодержавного уряду, до промислового підприємства все більш активно долучалися купці. Так, у “Списку фабрикантів і заводчиків Російської імперії 1832 р.” значилося 645 представників 9-ти губерній підросійської України, які були власниками промислових підприємств. Серед них купці посідали друге місце (27,8%) після поміщиків (40,5%). А вже потім розташувалися міщани (23,3%), “обивателі” (5%), селяни (2,3%) та інтелігенція й священики (1%)⁴. За підрахунками І.М. Бровера, того ж року в українських губерніях (без Одеського й Таганрозького градоначальств) налічувалося 713 фабрик і заводів, про які він віднайшов відомості. Власниками цих підприємств були 360 (50,5%) поміщиків і 353 (49,5%) купці (до останніх І.М. Бровер зарахував усіх власників міських заводів і фабрик). Найбільше було зафіксовано промислових

підприємств у містах: суконних (55), чинбарних (67), миловарних і свічних (98), салотопних (95) і канатних (9)⁵. Таким чином, поряд із поміщиками купці, які найкраще були забезпечені коштами, протягом першої половини XIX ст. активно залучалися до промислової діяльності.

Російське законодавство намагалось чітко визначити межі дозволеного в підприємстві. Право відкривати й утримувати в містах мануфактури, фабрики та заводи було надане лише російським підданам, записаним у купецькі гільдії. Тож якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, їй слід було “негайно вступити у відповідну звання фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін”⁶.

Незважаючи на те, що в дореформений час організації виробництва значною мірою перешкождала відсутність вільних робочих рук, усе ж наявність чималих вільних коштів, нагромаджених завдяки нееквівалентній торгівлі, була основним чинником активізації купецького промислового підприємництва. За І.М. Бровером, з 1838 р. по 1861 р. кількість купецьких фабрик і заводів у містах України зростає з 607 до 1575, тобто в 2,5 рази, що становило 72% від загальної кількості всіх промислових підприємств різного типу (всього їх налічувалося 2201)⁷. Тобто купецький капітал на час проведення селянської реформи 1861 р. вже був лідером у промисловому підприємстві, особливо на Півдні України, становлячи значну економічну силу в господарстві українських земель.

Неухильно збільшувалася і загальна кількість купців в Україні протягом першої половини XIX ст. За підрахунками І.О. Гуржія, протягом 1816–1859 рр. вона зростає в понад 5 разів: з 18,2 тис. до 104,4 тис. осіб. Як правило, купці губернського міста становили найбільшу групу, що посідала провідне місце в торгівлі всієї губернії. Зокрема, 1861 р. у таких губернських центрах, як Харків, налічувалося 2596 купців, у Житомирі – 1690, у Києві – 1388⁸. Бердичів, повітове місто Київської губернії, протягом першої половини XIX ст. був одним із найбільших центрів оптової торгівлі в Україні. Пік його розвитку припав на 1860-і рр., коли щорічний торговельний обіг становив до 40 млн руб.⁹

Найбільша ж кількість представників купецького стану в середині XIX ст. була зосереджена в Одесі, яка входила до складу Херсонської губернії. Цей торгово-промисловий і портовий центр України став південними воротами експортно-імпоротної торгівлі країни, чому сприяло запровадження протягом 1819–1859 рр. правил “порто-франко”. Уже в другій чверті XIX ст. місто стало найбільшим на узбережжі Чорного моря центром по експорту хліба¹⁰. Завдяки сприятливим економічним умовам до Одеси потяглися купці з багатьох регіонів Російської імперії

та з-за кордону. Якщо 1797 р. в місті налічувалося 134 купці, то в 1857 р. їх було вже 5676¹¹. Серед одеського багатонаціонального комерційного світу сприятливими обставинами для підприємництва найбільш вдало скористалися заможні іноземні купці-негоціанти, які мали значні капітали й великий досвід у комерційній справі. На оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією вони за короткий час нагромадили багатомільйонні статки. Серед найзаможніших одеських купців середини XIX ст. слід назвати греків Родоконакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудова, Зариффі, італійця Порро, німця Мааса та інших, котрі становили місцеву торгівельну аристократію. Купці-росіяни, яких була меншість, суттєво поступалися їм не тільки капіталами, а й рівнем загальної культури¹².

Особливої ваги купецький капітал набув у перші пореформені десятиліття, коли розгорнулося інтенсивне індустріальне будівництво. Завдяки економічній могутності, підприємницькому хисту й практичному ставленню до справи, власністю представників купецького стану стало багато збанкрутілих поміщицьких підприємств. Купці не тільки активно скуповували та модернізували старі поміщицькі підприємства, а й засновували все більше нових. У першу чергу, це стосувалося прибуткової харчової промисловості. Водночас, із кожним пореформеним десятиліттям набирали поступальних обертів вугільна, залізородна, металургійна й машинобудівна галузі, в які також активно вкладалися нагромаджені переважно завдяки успішній комерційній діяльності купецькі капітали. Скасування дворянської монополії на землю відкинуло обмеження, що існували в першій половині XIX ст. при купівлі-продажу землі для податних станів, дало можливість заможному купецтву скуповувати маєтки, засновувати в них підприємства, організувати видобуток корисних копалин (за власниками землі було збережене право на надра). Скуповуючи поміщицькі та селянські землі, фінансово спроможні купці фактично самі ставали поміщиками.

Скасування кріпацтва й суттєві перетворення в соціально-економічному житті суспільства неминуче спричинили зміни в торгово-промисловій політиці держави та правовому статусі купців. Уряд у 1860-х рр. ліквідував станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, позаекономічні перешкоди для вступу до купецького стану, формально поєднав заняття майже всіма видами підприємницької діяльності з належністю до нього. Згідно із законодавчими актами від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р.¹³, права купців надавалися громадянам, які сплатили патентні й білетні торгово-промислові збори. Встановлювалися тільки дві купецькі гільдії – 1-а та 2-а (3-я – скасовувалася). Відкривати й утримувати торгові й промислові заклади можна було тільки

після отримання відповідного гільдійського свідоцтва. Свідоцтво 1-ї гільдії давало право здійснювати оптову торгівлю російськими й іноземними товарами на всій території імперії, утримувати фабрично-заводські заклади й отримувати повсюдно підряди без обмеження суми. Купець 2-ї гільдії мав менші можливості: міг здійснювати роздрібну торгівлю тільки за місцем запису, утримувати фабрично-заводські заклади й отримувати підряди на суму не більше 15 тис. руб. Іноземці в праві заняття торгівлею зрівнювалися з російськими підданими. Належність до купецького стану залежала тільки від розміру оголошеного капіталу. Члени родини купця, записані до станового купецького свідоцтва, зараховувалися до купецького стану й володіли, таким чином, усіма відповідними правами та привілеями. При досягненні повноліття купецькі діти мали право відділитися, але при цьому повинні були брати гільдійське свідоцтво на своє ім'я або перейти в міщанство. В іншому разі вони продовжували називатися „купецькими синами” (незалежно від віку). Детальна регламентація складу купецької родини диктувалася фіскальними інтересами держави з метою обмеження кола осіб, які мали право торгувати нерозділеним капіталом, і запобігти, таким чином, можливості ухилення від сплати гільдійських зборів.

Значні зміни в правовому становищі купецтва відбулися після прийняття “Положення про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 р., яке набуло чинності з 1 січня 1899 р.¹⁴ Закон дозволяв займатися підприємництвом і без вибірки гільдійських свідоцтв. На відміну від попередніх податків, об'єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Тепер для занять торгово-промисловою діяльністю не треба було бути купцем – право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного промислового й торговельного підприємства, незалежно від їх кількості у власника. Державному промислому податку, який поділявся на основний і додатковий, підлягали всі види підприємств – промислові, торговельні, транспортні, кредитні й страхові, а також приватна підприємницька діяльність. Таким чином, станові засади у сфері підприємницької діяльності ліквідовувалися.

Відтоді гільдійський збір із основного торгово-промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви¹⁵. Припинення подібного взаємозв'язку призвело до різкого скорочення кількості гільдійських купців. Реорганізація оподаткування наприкінці 90-х рр. XIX ст. зробила станові привілеї купецтва анахронізмом, хоча для підприємців із нижчих станів – селян і міщан, а також представників національних меншин, деякі пільги, надані гільдійцям (звільнення від тілесних покарань, право на вільне пересування), продовжували відігравати істотну роль. Особливі переваги становий купецький статус

надавав представникам єврейської національності, що сповідували іудаїзм, котрим дозволялося займатися підприємницькою діяльністю й проживати поза межею т. зв. „смуги осілості”¹⁶.

Порівняно пізно законодавчо оформлене в окремий стан купецтво в Російській імперії виявилось досить своєрідною соціальною верствою. Поєднання сплати торгово-промислових податків і одержання станових прав призвело до того, що воно протягом XIX ст. залишалося досить розмитим соціальним прошарком. У підсумку всієї законодавчої діяльності уряду в галузі промисловості й торгівлі спостерігається тенденція на послаблення податкового тягаря наприкінці XIX ст. Робилося це свідомо й було домінуючим аспектом урядової політики стосовно підприємництва в Росії в другій половині XIX ст.¹⁷

У пореформений час гільдійське купецтво в Україні продовжувало становити основну за чисельністю й значенням у промисловому секторі економіки частину підприємців. Водночас природним наслідком скасування в 1863 р. 3-ї гільдії стало скорочення його кількості. Поряд із такою тенденцією в окремі періоди спостерігалось і його зростання, зокрема в економічно успішні 90-і рр. XIX ст.

За матеріалами Першого загальноросійського перепису населення 1897 р. в 9-ти українських губерніях було зафіксовано 67 709 купців і членів їхніх родин¹⁸. Найбільш значні групи представників купецького стану проживали в Києві – 5064 особи, Одесі – 4965, Харкові – 3585, Катеринославі – 2364, Кременчуці – 1527, Бердичеві – 1446, Миколаєві – 1424, Полтаві – 1192, Єлисаветграді – 1047, Сімферополі – 1063. У 9-ти містах України кількість купців становила від 1000 до 500 осіб, в 14-ти – від 500 до 300, а в 19-ти – від 300 до 200 осіб. У решті міст – менше 200 осіб. У цілому ж за переписом 1897 р. відсоток купецтва в складі міського населення України (3 млн 85 тис. осіб), становив 2,19% і перевищував загальноросійський показник – 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225,6 тис. осіб)¹⁹. Таким чином, чисельність купецтва в тому чи іншому місті досить точно відображала його значущість в економічному житті, особливо у внутрішній торгівлі. Незалежно від місця приписки, купці концентрувалися навколо економічних центрів.

На основі даних про рідну мову за переписом 1897 р. національний склад представників купецького стану в Україні мав такий вигляд: 37 863 єврея (55,9% від загальної кількості), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека. Тобто, за національним складом купецтво України було досить неоднорідним. Завдяки урядовим заходам, серед його загалу своїми капіталами переважали представники російського етносу, за чисельністю ж –

єврейського. Український етнос, задіяний переважно в землеробстві, мав набагато слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Чималим виявився прошарок гільдійців і серед представників інших народів, які населяли край – німецького, татарського, польського та грецького.

Кількісна перевага єврейського купецтва не тільки на Правобережній Україні, а й у Південній та на більшій частині Лівобережної України була викликана насамперед проляганням смуги осілости євреїв на значній частині українських земель та їхніми традиційними формами господарської активності – торгівлею, орендою, відкупами, лихварством. Саме представники єврейської національності, попри низку дискримінаційних заходів уряду Російської імперії, виявилися найбільш підприємливими, мали могутній природний потяг до посередницької діяльності, а згодом і до промислового підприємництва.

Основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України та, деякою мірою, Лівобережжя становили росіяни. Із цього приводу дослідник українських ярмарків середини XIX ст. І. Аксаков писав: „Якщо простежити походження всіх будь-яких значних купців українських міст, то вийде, що всі вони родом із Калуги, Єльця, Тули та інших суто великоросійських місцевостей”²⁰. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських землях. Адже від середини 1830-х рр. купцям-переселенцям із Великоросії гарантувалися значні пріоритети та пільги. Так, за наказом імператора Миколи I від 8 березня 1835 р. „Про пільги купецтву міста Києва” заохочувалося „для умноження населення і ободрення промисленности” переселення до нього купців із великоросійських губерній, котрі одразу тут потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. Документ дозволяв купцям, які побудують або придбають у Києві будинок, записатися в одну із гільдій (залежно від вартості придбаної нерухомості) без сплати гільдійського збору протягом трьох років, з 1836 р., а в наступні два – сплачувати її половину. Ті ж, хто відкривав протягом пільгових років фабрику, звільнявся від гільдійських повинностей на п’ять років із часу її заснування²¹. Так, до Києва в цей час перебралися родини Дегтерьових, Бухтєєвих, Дитятиних, Ходунових, Ф.Д. Попов, Г.С. Чернов, П.П. Єлисеєв та інші, найвідоміші згодом київські купці російського походження. Посівши панівне становище серед місцевого купецтва, вони здійснювали великі торговельні операції з металевими виробами, долучились до промислового виробництва та прибрали до рук міський магістрат²². Тільки єврейські комерсанти, завдяки своїй чисельності, успішно конкурували в Києві з купецькими династіями російського походження.

До Харкова ще раніше, ніж у Київ, у 20-х рр. XIX ст. почали перебиратися російські комерсанти. Торгуючи на відомих в усій імперії харківських ярмарках, записувалися до купецтва. Утім, вони не обмежувалися лише торговельними справами. Протягом другої чверті XIX ст. купці-росіяни стали засновниками найбільших промислових підприємств у цьому місті. У підсумку – майже весь заможний прошарок харківського купецтва напередодні реформи 1861 р. складався з росіян, які (або їхні батьки) переселилися переважно з Калузької, Тульської та Московської губерній²³. Схожа картина була й в інших містах. Так, російські купці заснували більшість підприємств Чернігівщини, у тому числі промисловий посад Клинци. В Одесі перші ливарні відкрили брянські купці Мешкови й Новиков²⁴.

Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємстві була викликана не тільки їхньою сконцентрованою на землеробстві, а й особливостями історичного розвитку краю. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження смуги єврейської осілості, насадження царським урядом своєї опори в особі російського чиновництва, поміщиків і купців, досить тривале існування в краї кріпосного права – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування неукраїнського елемента в торгівлі й промисловості. Проте й окремі українські купці до середини XIX ст. нагромадили великі статки. Насамперед слід згадати Яхненків, Симиренків, Терещенків, Харитоненків, котрі спрямували свої капітали передусім у харчову промисловість – цукроваріння й гуральництво. Ще один відомий український підприємець – харківський купець О.К. Алчевський – став наприкінці XIX ст. одним із найбільших гірничопромисловців Російської імперії.

Питома вага купецької промисловості по окремим регіонах залежала від економічного розвитку в цілому та галузевої спеціалізації. Так, на Правобережній і частково Лівобережній Україні після скасування кріпацтва гільдійці вкладали свої капітали насамперед у такі прибуткові й рентабельні ділянки промислового бізнесу, як цукроваріння, гуральництво, млинарство. Зокрема, зі скасуванням на початку 60-х рр. XIX ст. монополії поміщиків у галузі винокуріння, право на цей вид діяльності надавалося всім, хто придбав відповідне свідоцтво²⁵. У цю суто дворянську галузь промисловості найбільш інтенсивно стали проникати купецькі капітали. Поміщики, не витримуючи конкуренції з боку технічно прогресивних підприємств купців, поступово витіснялися й з інших традиційно належних їм галузей, таких як цукрова, борошномельна, сукняна, селітряна та ін.

Відомий тогочасний економіст Ю. Янсон, подорожуючи наприкінці

1860-х рр. по українських губерніях, так описував проникнення торговельного капіталу в цукрову промисловість: “Опинившись без дармових рук та без капіталу, поміщики за незначним винятком залишали свої заводи. Вони перейшли або у власність, або в оренду інших осіб, яким, можна сказати, доводиться починати тут усі справи заново. Особи ці – або місцеві купці, що перед тим торгували цукром, або компанії... На їхньому боці, порівнюючи з попередніми заводчиками, три великі переваги: знання, енергія й капітал”²⁶. Уже у 1880-х рр. на всю країну заявили про себе нові цукрові магнати купецького походження – Микола і Федір Терещенки, Іван Харитоненко, Лазар Бродський, Микола Хряков, Карл Фішман, Іона Зайцев, Маркус Закс та ін.

Так, Артемій Терещенко та його сини, сколотивши капітал на посередницькій торгівлі зерном, деревиною, державних підприємств, почали орендувати, а з 1860-х рр. скуповувати й переобладнувати та засновувати нові цукрозаводи. Уже в 1870 р. Микола та Федір створили „Товариство цукрозаводів братів Терещенків” (до нього ввійшло 5 підприємств, а решта – 6 заводів – залишилися в особистій власності братів) з початковим капіталом у 3 млн руб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн руб. Крім головної контори в Києві, воно мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та за кордоном. У тому ж таки 1900 р. товарообіг товариства становив 12 млн руб., а його заводи виробили близько 2,5 млн пудів цукрового піску та рафінаду. За розмірами виробленої продукції й основним капіталом Товариство братів Терещенків наприкінці XIX ст. було найбільшим у цукровій галузі країни²⁷.

Із кінця 1860-х рр. починається поступовий приплив купецьких капіталів, в основному за рахунок місцевих елементів, у вугільну промисловість Донецького кряжу, яка була на той час в ембріональному стані. В умовах швидкого розвитку капіталістичних відносин у наступне десятиріччя сюди проникають купці з інших регіонів, у тому числі й російських. Гільдійське купецтво Харкова, що розташовувався в безпосередній близькості до Донецького кряжу, намагаючись скористатися сприятливою господарською кон’юнктурою, спрямувало свій погляд у цей район. Уже в роботі I-го з’їзду гірничопромисловців Півдня Росії у 1874 р., разом з власниками шахт із дворян, представниками акціонерних товариств, брали участь купці, насамперед харківські. Проте відсутність технічних знань, достатньої підтримки з боку фінансово-кредитних установ, а також правові обмеження значної частини купецтва в придбанні у власність земель і в оренді родовищ негативно впливали на зростання купецьких вуглерозробок. Тому чимало вуглепромисловців із купців незабаром збанкрутувало, і тільки небагатьом із них вдалося

стати великими підприємцями (всього, за підрахунками В. Крутікова, 1900 р. серед 316 гірничопромисловців Півдня України 63 були купцями, почесними громадянами й торговими козаками)²⁸.

Найбільших успіхів досяг харківський 1-ї гільдії купець О.К. Алчевський, який вугленосні землі в Катеринославській губернії почав активно скуповувати в 1870-х рр. Заснувавши Олексіївське гірничопромислове товариство (1879 р.) і Донецько-Юр'ївське металургійне товариство разом із Товариством Петербурзьких залізопрокатного й дротового заводів (1895 р.), Південне гірничопромислове товариство (1899 р.), він наприкінці XIX ст. очолив гірничо-металургійний концерн, що здійснював замкнуте коло виробництва від сировини до готової продукції. Крім того, О.К. Алчевський брав участь у металургійному товаристві „Російський Провіданс” (дочірньому підприємстві бельгійської компанії „Провіданс”) та інших компаніях²⁹.

З останньої третини XIX ст., у період поглибленого розвитку ринкових відносин, купецьке підприємництво охоплювало всі відомі форми: від одноосібного бізнесу до керівництва великими корпоративними й акціонерними підприємствами. Економічна конкуренція, хронічна нестача коштів сприяли тому, що на зміну одноосібному йшов колективний капітал. Навіть цукрозаводчики, які ще донедавна за обмежені кошти могли обладнати завод, змушені були шукати партнерів по виробництву, оскільки підприємства з передовою технікою й технологією вже вимагали значних витрат. Тим більше не під силу одноосібнику було будівництво металургійних, машинобудівних, суднобудівних заводів та великих шахт і рудників.

При цьому, багато купців, що займалися підприємництвом одноосібно, одночасно володіли акціями (паями), перебували на посадах в асоційованих підприємствах. У пореформений період усе більшої ролі набували торгові дома (товариства повні й на вірі, або командитні), пайові товариства й акціонерні компанії, що дозволяло акумулювати великі капітали. Зокрема, товариства повні були переважно закладами сімейного підприємництва, які об'єднували невеличке коло близьких людей³⁰.

Серед засновників торговельних домів купецтво продовжувало залишатися основним елементом, зокрема на початку 90-х рр. XIX ст. з 353 їх власників 56% належали до гільдійських купців і спадкових почесних громадян. Акумуляція коштів належала невеликій групі найпотужніших торговельних фірм, які монополізували ринки збуту товарів, поширивши свою діяльність на великі регіони. Серед найбільших торговельних домів на 1911 р. в Україні слід назвати товариство „Нащадки Л.Є. Кеніга” з капіталом 21 млн руб. (хоча фірма була зареєстрована в

Петербурзі, але об'єднувала конгломерат підприємств та маєтків у Харківській губернії), торговельний дім „І.Г. Харитоненко із сином” на тій же Харківщині (капітал 4 млн 630 тис. руб.), „Товариство Стодольської сукняної фабрики Д.В. Баришнікова із синами” на Чернігівщині (3,5 млн руб.), торговельний дім „Г.А. Нібург і К^о” й „Абрагам Якович Кон” у Катеринославі (кожен – по 2 млн руб.), товариство М. Ашкеназі в Одесі (1,5 млн руб.)³¹.

Не меншу роль представники купецького стану відігравали й у створенні акціонерно-пайових компаній. Більш того, один купець міг займатися відразу кількома видами підприємницької діяльності. Купецтво, як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства, не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того або іншого напрямку підприємницької діяльності. З індустріальним розвитком України воно освоювало все більш складні форми організації підприємницької діяльності.

Незважаючи на це, одноосібний капітал, який залучав до своїх лав нові покоління людей, ще зберігав досить вагоме місце в промисловому виробництві України протягом другої половини XIX ст. Так, найбільш повним джерелом, яке дозволяє визначити станове походження переважної частини власників одноосібних підприємств фабрично-заводського типу (за винятком підприємств, що підпорядковувалися гірничому наглядові) на межі XIX–XX ст. є „Список фабрик и заводов Европейской России” (під ред. В.С. Варзена)³². Хоча й тут не скрізь вказано соціальну належність того чи іншого промисловця. Так, згідно із „Списком...”, до промислового підприємництва на 1900 р. в 9-ти українських губерніях долучилося 2422 особи, серед яких за становою ознакою найбільше налічувалося купців – 856 осіб (35,4%), потім дворян – 589 (24,3%). Тобто купецтво, захопивши лідерство з середини XIX ст. в промисловості, продовжувало його утримувати в період бурхливого розвитку фабрично-заводської промисловості у пореформену добу, особливо в 80–90-і рр., коли виникла переважна більшість промислових закладів. Так, із 2217 підприємств, зафіксованих у довіднику, 1458 (65,76%) були засновані саме в цей час.

По галузям промисловості одноосібне купецьке підприємництво найбільше зосередило свою увагу в харчовій промисловості – 494 особи (57,7%), тобто більше половини купців володіли підприємствами сільськогосподарського профілю. Водночас, вони більш енергійно, ніж представники інших станів, розвивали галузі, пов'язані з переробкою деревини, металів та виготовленням мінеральних речовин, зокрема із зафіксованих 856 осіб цими видами промисловості займалося 336 (39,6%). Отже, матеріали „Списку...” вказують, що на межі XIX–XX ст. одноосібне промислове підприємництво купців було тісно пов'язане із сільським

господарством і обробною промисловістю, яка також мала безпосередній зв'язок із землеробством і надрами.

Аналіз біографій окремих купців і родин показує, що успіху добивалися ті з них, які розглядали свою діяльність як особливу місію й відповідно серйозно ставилися до справи – з великим сумлінням, енергією, працелюбством. Із часом усе більшого значення набував освітній рівень і загальна ерудиція промисловців, в їх середовищі формувалося принципово нове світорозуміння, засноване на поєднанні традиційного із сучасним. Якщо в першій половині XIX ст. освіта дітей із купецького середовища здебільшого обмежувалася елементарною грамотністю, то до кінця XIX ст. уже багато гільдійських купців намагалися дати своїм дітям освіту, у тому числі й вищу (остання давала можливість вийти з купецького стану та займатися іншою діяльністю). Водночас, потребуючи дедалі більше освічених кадрів, вони змушені були сприяти розвиткові як загальної, так і спеціальної освіти. Більш грамотні купці були, як правило, ініціаторами переобладнання своїх промислових підприємств, застосування новинок техніки, вони більш цивілізовано вели й торгові справи, були прибічниками технічних новинок і в побуті, насамперед у застосуванні електроенергії й телефону.

Вміло пристосовуючись до кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків, купці-промисловці вдосконалювали виробництво, впливали на політику уряду, підштовхуючи його й далі по шляху реформування економіки. Тому ті негативні стереотипи, створені багатьма російськими письменниками другої половини XIX – початку XX ст. стосовно образу вітчизняного купця, не завжди відповідали дійсності. Загальний дух художніх творів про купецтво підкреслював яскраво виражену антибуржуазність російської інтелігенції, її бажання сприймання ділків, підприємців не інакше, як носіїв зла³³.

Серед прибічників технічного прогресу були насамперед Смиренки. Зокрема Платон Федорович, після навчання за кордоном, на власних рафінадному й машинобудівному заводах у с. Млієві на Черкащині ще в 40-х рр. XIX ст. запровадив багато новинок техніки, найкращі європейські досягнення в цукроварінні. За будовою приміщень і технічним оснащенням цукроварня Смиренків у середині XIX ст. серед подібних підприємств посідала перше місце в імперії, їй було мало рівних в Європі³⁴.

Таким чином, законодавчо оформлений в Україні наприкінці XVIII ст. купецький стан, представники якого залежно від майнового цензу належали до однієї з трьох гільдій, у першій половині XIX ст. поряд із дворянством активно залучався до промислової діяльності. Практичне розширення в цей час прав і привілеїв купецтва було реакцією на фактичне зростання його економічного впливу в країні, представники якого вже на

середину століття випередили дворян щодо кількості заснованих промислових підприємств. Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, надавши представникам усіх суспільних прошарків рівні можливості в цій сфері діяльності. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансово спроможний прошарок, вкладало свої капітали в найприбутковіші галузі вітчизняної економіки – насамперед харчову й обробну, тісно пов'язані із сільським господарством. Із виданням “Положення про державний промисловий податок” у 1898 р. поняття „купець” і „підприємець” перестають бути ідентичними. Тим самим купецьке звання стало анахронізмом, яке вказувало лише на стану, а не на професійну належність.

Купецтво України, чисельність якого була відносно невеликою (разом із членами родин в складі міського населення наприкінці XIX ст. становила в середньому лише 2%), зосереджувалося насамперед в економічно розвинутих міських центрах. Наприкінці XIX – на початку XX ст. купецьке промислове підприємство охоплювало все більший галузевий спектр. Окремим комерсантам вдавалося створювати гігантські (за капіталами й прибутками, територіальним охопленням, кількістю найманих службовців і робітників) компанії в промисловості. І така діяльність купецтва України мала важливе економічне значення не тільки в межах українських губерній, а й у масштабах усієї Російської імперії.

¹ Крутиков В.В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. – Томск, 1982. – С. 47–63; Його ж. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К., 1999. – 281 с.; Його ж. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73; Його ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. II. – К., 2001. – С. 24–41.

² Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – 280 с.

³ Рындзюнский П.Г. Словно-податная реформа 1775 г. и городское население // Общество и государство феодальной России. – М., 1975. – С. 87; Грамота на права и

выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. – Т. 5. – М., 1987. – С. 68–128.

⁴ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні. – С. 74.

⁵ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – Одеса, 1931. – Т. 1. – С.165.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 1-е. – Т. 29. – № 22418.

⁷ Бровер І.М. Вказ. праця. – С. 82.

⁸ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962. – С. 143, 135–136.

⁹ Субботин А.П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – Вып. 2. – СПб., 1890. – С. 113.

¹⁰ Лазанська Т.І. Торговельні доми України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С. 26.

¹¹ Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С. 26; Одесса. 1794–1894. – Одесса, 1895. – С. 188.

¹² Скальковский К. Воспоминания молодости: 1843–1869. – СПб., 1906. – С. 19.

¹³ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 38. – № 39118; Т. 40. – № 41779.

¹⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 18. – № 15601.

¹⁵ Боханов А.Н. Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX – начало XX в.) // Исторические записки. – 1986. – Т. 114. – С. 278.

¹⁶ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 34. – № 34248; Вольтке Г. Купцы-евреи по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем – Т. 9. – СПб., б.г. – Стб. 919–920.

¹⁷ Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. – Л., 1981. – С. 95.

¹⁸ Автор опрацював відповідні дані за такими джерелами: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб., 1904. – Т. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. – М., 1904.

¹⁹ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956. – С. 122.

²⁰ Аксаков И. Исследования о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 6.

²¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 10. – № 7931.

²² Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – 2-е изд., доп. – К., 1998. – С. 175.

²³ Багалеј Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905. – Репринт. изд. – Т. 2. – Х., 1993. – С. 131.

²⁴ Бровер І.М. Вказ. праця. – С. 86.

²⁵ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 36. – № 37197.

²⁶ Янсон Ю. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве Малороссийских и Юго-Западных губерний (1867–1868 гг.) – СПб., 1869. – С. 5.

- ²⁷ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С. 23–26, 29.
- ²⁸ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – С. 30, 31, 38.
- ²⁹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні. – С. 230, 231.
- ³⁰ Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX – начале XX в. (численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 88–89.
- ³¹ Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С. 30, 36, 37.
- ³² Усі наведені дані підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России / Под. ред. В.Е. Варзена. – СПб., 1903. – 898 с.
- ³³ Левандовская А.А., Левандовский А.А. „Темное царство”: Купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С.157.
- ³⁴ Російський державний історичний архів.– Ф. 571. – Оп. 9. – Спр. 805. – Арк. 119–129.